

УДК 340.12 : 340.15 : 342.3 : 342.33

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.6>

ТЕОРІЯ ПОДІЛУ ВЛАД: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Джолос С.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com*

Скрипаловський Я.В.,
*офіцер юридичної служби Черкаського ОТЦК та СП,
капітан юстиції*

Джолос С.В., Скрипаловський Я.В. Теорія поділу влад: проблеми і перспективи.

Статтю присвячено проблемам і перспективам теорії поділу влад.

Окреслено загальні засади теорії поділу влад.

Вказано на той факт, що багатоманіття різновидів влади та видів соціальних норм і факторів, що їх забезпечують, дає підстави стверджувати, що поділ, як такий, апіорі притаманний феномену влади.

Зауважено, що питання поділу влад має важливе теоретичне і практичне значення та тісно пов'язане з класифікацією політичних режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні та ліберальні.

Звернуто увагу на ту обставину, що, всупереч усталеному стереотипу, поділ влади, у певних формах, існував задовго до часів Ш.Л. де Монтеск'є. Зазначено, що ідеї поділу влад задовго до Дж. Локка і Ш.Л. де Монтеск'є висловлювали ще Аристотель та Марсилій Падуанський. Обґрунтовано думку про те, що, насправді, поділ влад у тій чи іншій формі мав місце завжди, ще від самих початків державності, тож у XVII-XVIII ст. теорія поділу влад не виникає, а лише актуалізується у зв'язку з боротьбою буржуазії проти абсолютизму і феодально-клерикальних порядків.

Зазначено, що існування поділу влад задовго до епохи буржуазного суспільства, свідчить, що поділ влад, як такий, не забезпечує суспільство від рабства і кріпацтва, сваволі і тиранії, інквізиції і гноблення, але, навпаки, може збільшувати кількість тиранів, незалежних один від одного.

Вказано, що поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілку не забезпечує суспільство від тиранії та узурпації влади однією партією, тоді як недовершеність поділу влади (зокрема, у країнах англосаксонської правової сім'ї) не перетворює державу на тиранію.

Звернуто увагу на критику теорії поділу влад у працях Ж. Бодена, Т. Гоббса, Г.Ф. Шершеневича, які стверджували, що дійсний поділ влад загрожує єдності держави.

Вказано, що теорія поділу влад суперечить основним властивостям державного суверенітету, визначеним Ж. Боденом, оскільки, якщо влада є обмеженою і розділеною на кілька гілок, то вона, таким чином, не може бути єдиною, верховною, абсолютною і постійною.

Окреслено історичний досвід різних смут, революцій та громадянських війн, що підтверджує справедливість викладених вище побоювань. Вказано, що поділ влад у державі може мати лише функціональний характер.

Зауважено, що надмірний поділ влад може паралізувати управління державою чи суттєво ускладнити систему органів влади та загострити боротьбу між ними, що сприятиме встановленню диктатури.

Вказано на справедливість тези Г.Ф. Шершеневича про те, що «правове самообмеження держави» є фікцією і зазначено, що, теоретично, обмеження держави правом є найбільш вірогідним у державах англосаксонської, релігійної чи традиційної правової сім'ї, де створюване державою законодавство не є головним джерелом права.

Услід за Б. Констаном констатовано, що, насправді, кількість гілок влади у державі є значно більшою, ніж 3, та зауважено, що, зокрема, у сучасній Україні можна говорити про 9 гілок влади, що породжує потребу у переосмисленні класичних постулатів теорії поділу влад та механізму стримувань і противаг, а також у розширенні і доповненні типології політичних режимів тощо.

Ключові слова: поділ влад, гілка влади, влада, органи влади, політичний режим, держава, право.

Dzholos S.V., Skrypalovskyi Y.V. Separation of powers theory: problems and perspectives.

The article is devoted to the problems and perspectives of the theory of separation of powers.

The general aspects of the theory of separation of powers are outlined.

The authors say that the multiplicity of types of power and types of social norms and factors, that ensure them, shows that separation is inherent to the phenomenon of power.

It was noted that the issue of separation of powers has an important theoretical and practical significance and is closely related to the classification of political regimes into totalitarian, authoritarian, democratic and liberal.

It was emphasized that, contrary to the established stereotype, the separation of powers, in certain forms, existed long before the epoch of Ch.L. de Montesquieu. It is noted that the ideas of separation of powers long before J. Locke and Ch.L. de Montesquieu was also expressed by Aristotle and Marsilius of Padua. It was substantiated that, in fact, the separation of powers has existed in some forms since the very beginnings of statehood. So, the theory of the separation of powers does not arise, but is only actualized in the XVII-XVIII centuries in connection with the struggle of the bourgeoisie against absolutism and feudal-clerical orders.

It was noted that existence of the separation of powers for a long time before the period of the bourgeois society says that the separation of powers, as such, does not protect society from slavery and serfdom, arbitrariness and tyranny, inquisition and oppression, but, on the contrary, can increase the number of tyrants, independent of each other.

The authors say that the separation of powers into the legislative, executive and judicial branches does not protect society from tyranny and usurpation of power by one party, while the incompleteness of the separation of powers (in particular, in the countries of the Anglo-Saxon legal family) does not turn the state into a tyranny.

The authors pay attention to the critical view on the separation of powers in the works of J. Bodin, T. Hobbes, G.F. Szerszeniewicz, who say that the real separation of powers is dangerous to the unity of the state.

It was emphasized that the theory of separation of powers contradicts the basic characteristics of the state sovereignty, defined by J. Bodin, because if the power is limited and separated into several branches, then it cannot be unified, supreme, absolute and permanent.

The historical experience of different riots, rebellions and civil wars, that confirms the validity of the mentioned concerns, was provided. It was noted that the separation of powers in the state can have only a functional nature.

It was noted that excessive separation of powers can paralyze state management or significantly complicate the system of state authorities and intensify the struggle between them, which will contribute to the establishment of a dictatorship.

The authors support the position of G.F. Szerszeniewicz that the «legal self-limitation of the state» is a fiction and indicate that, theoretically, the limitation of the state by law is most likely in the states of the Anglo-Saxon, religious or traditional legal family, where the legislation, created by the state, is not the main source of law.

Following B. Constant, it was stated that, in fact, the number of branches of power in the state is much greater than 3, and it was noted that, in particular, in modern Ukraine, we can talk about 9 branches of government, which creates the need to rethink the classical postulates of the theory of the separation of powers and the mechanism of checks and balances, as well as the necessity of expansion and addition of the typology of political regimes, etc.

Key words: separation of powers, branch of power, power, state authorities, political regime, state, law.

Постановка проблеми. У сучасному світі вельми популярною є теорія поділу влади, як політико-правова доктрина, в якій державна влада розглядається як сукупність різних владних функцій – законодавчих, виконавчих, судових, контрольних та інших, що здійснюються відповідними

державними органами. При цьому, за наявності достатніх стримувань і противаг, такий поділ влади не дозволяє зосередити владу в одних руках, що запобігає узурпації її одним суб'єктом, зловживанню нею і тим самим убезпечує громадян від свавілля з боку влади та гарантує політичний плюралізм [1].

При цьому, у слід за положеннями геніальної праці Ш.Л. де Монтеск'є «Про дух законів» (1748 р.) [2], чимало конституцій сучасних держав рясніють згадками про те, що «Державна влада... здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [3].

Водночас, слід пам'ятати, що теорія поділу влад небезпідставно піддавалася критиці ще, як мінімум, з епохи Нового часу (та навіть раніше, ніж її виклав Ш.Л. де Монтеск'є), оскільки, по-перше, не всі мислителі позитивно сприймали саму ідею обмеження влади через її поділ на різні гілки, а, по-друге, уявлення про саму систему гілок влади були та залишаються різними у різних країнах, так само, як і форми їх практичної реалізації. Таким чином, виявлення ества, проблем і перспектив теорії поділу влад є вельми важливим теоретичним і практичним завданням.

Аналіз досліджень і публікацій. Необхідно зауважити, що теорія поділу влад була та залишається однією з найбільш популярних політико-правових доктрин, тож, не випадково певних її аспектів торкалися праці та ідеї багатьох вчених давнини і сучасності. Серед перших, насамперед, слід вшанувати таких видатних мислителів, як Аврелій Августин, Данте Аліг'єрі, Аристотель, Ж. Боден, О. Гамільтон, Т. Гоббс, Б. Констан, Е. Лавісс, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Марсилій Падунанський, Ш.Л. Монтеск'є, Платон, Й.О. Покровський, А. Рамбо, Фома Аквінський, Г.Ф. Шершеневич та ін. Натомість, до числа других слід віднести таких дослідників, як: Л.М. Бостан, С.К. Бостан, В.Д. Гончаренко, Г.Г. Демиденко, А.І. Кормич, Н.М. Крестовська, Б. Кухта, С.Л. Лисенков, С.В. Лінецький, О.В. Малько, Л.С. Мамут, Л.Г. Матвєєва, П.П. Музиченко, М. Наїм, В.С. Нерсесянц, О.В. Петришин, І.В. Процюк, П.С. Хілі, Н.М. Хома, О.Ф. Цвіркун, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко, М.М. Яковлев та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, на нашу думку, поза увагою дослідників залишилися деякі важливі теоретичні та практичні аспекти теорії поділу влад. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) окреслити загальні засади теорії поділу влад; б) вказати на той факт, що багатоманітність різновидів влади, а також видів соціальних норм та факторів, що їх забезпечують, дає підстави стверджувати, що поділ, як такий, апіорі притаманний феномену влади; в) зауважити, що питання поділу влад має важливе теоретичне і практичне значення та тісно пов'язане з класифікацією політичних режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні та ліберальні; при цьому, якщо визнати існування більше, ніж 3 гілок влади, виникає необхідність і у розширенні типології політичних режимів; г) звернути увагу на ту обставину, що, всупереч усталеному стереотипу, поділ влади, у певних формах, існував задовго до часів Ш.Л. де Монтеск'є, фактично, з самого моменту виникнення влади, оскільки одна особа (верховний правитель) не має можливості одноосібно управляти усіма справами на всій території країни, при цьому, навіть за часів родової громади, влада поділялася між загальними зборами, вождями і старійшинами; г) зазначити, що ідеї поділу влад ще задовго до Дж. Локка і Ш.Л. де Монтеск'є висловлювали Аристотель та Марсилій Падунанський, хоча класична версія теорії поділу влад (Ш.Л. де Монтеск'є) набуває втілення у конституційних актах кінця XVIII ст. та подальших епох; д) обґрунтувати думку про те, що, насправді, поділ влад у тій чи іншій формі мав місце завжди, ще від самих початків державності (на що, зокрема, вказує розгалужена мережа органів влади у давньогрецьких полісах, у Давньому Римі, у державах Середньовіччя, а також поділ влади між величезною кількістю феодалів в умовах феодалної роздробленості середньовічних держав і боротьба за владу між світськими та церковними владиками), тож у XVII-XVIII ст. теорія поділу влад не виникає, а лише актуалізується у зв'язку з боротьбою буржуазії проти абсолютизму і феодално-клерикальних порядків; е) зазначити, що існування поділу влад задовго до часів Просвітництва, Французької революції та становлення буржуазного суспільства, зокрема в епоху античного рабовласництва і середньовічного феодалізму, свідчить, що поділ влад, як такий, не убезпечує суспільство від сваволі і тиранії, рабства і кріпацтва, інквізиції і гноблення, але, навпаки, може збільшувати кількість тиранів, незалежних один від одного; крім того, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілку не убезпечує суспільство від тиранії та узурпації влади однією партією, у той же час, як недовершеність поділу влади (зокрема наділення нормотворчими повноваженнями органів судової влади чи поєднання посад членів уряду і членів парламенту у Британії) не перетворює державу на тиранію; є) звернути увагу на критику теорії поділу влад у працях Ж. Бодена, Т. Гоббса, Г.Ф. Шершеневича, які

вказували, що визначна роль держави у забезпеченні миру, безпеки, щастя і добробуту громадян вказує на необхідність існування могутньої держави, при цьому, поділ влади чи існування кількох партій таять у собі велику небезпеку (Гоббс), оскільки за умови дійсного поділу влади неминухою є боротьба її гілок, що становить загрозу для громадянського миру і єдності держави (Гоббс, Шершеневич), та вказати, що теорія поділу влад суперечить ідеям державного суверенітету (якому, за Ж. Боденом, притаманні верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність і необмеженість влади), оскільки, якщо влада є обмеженою і розділеною на кілька гілок, вона, таким чином, не може бути єдиною, верховною, абсолютною і постійною; ж) зауважити, що вищевказані теоретичні положення цілком підтверджує історичний досвід різних смут, революцій та громадянських війн, які розпочиналися саме з боротьби за владу різних гілок влади чи органів (наприклад, Громадянська війна в Англії 1642–1651 рр., Фронда 1648–1653 рр. у Франції; Французька революція 1789–1799 рр., Російська революція та Громадянська війна 1917–1922 рр. тощо), тож, насправді, у державі може мати місце лише функціональний, й аж ніяк не повний та остаточний поділ влади, а також вказати, що надмірний поділ влад може суттєво ускладнити систему органів влади та загострити боротьбу між ними, що сприятиме встановленню диктатури (як це було у Франції в 1799–1804 рр., коли законодавчу владу було поділено між 4 органами, а Наполеон набув диктаторських повноважень), а то й зовсім паралізувати управління державою; з) вказати на справедливості тези Г.Ф. Шершеневича про те, що «правове самообмеження держави» є фікцією і зауважити, що, теоретично, обмеження держави правом є найбільш вірогідним у державах англосаксонської, релігійної чи традиційної сім'ї, де створюване державою законодавство не є головним джерелом права; и) услід за Б. Констаном констатувати, що, насправді, кількість гілок влади у державі є значно більшою, ніж 3 (наприклад, у сучасній Україні можна говорити про 9 гілок влади – законодавчу, виконавчу, судову владу судів загальної юрисдикції, судову владу Конституційного Суду, владу глави держави, контрольно-наглядову владу, муніципальну владу, безпосередню владу народу на загальнодержавному та на локальному рівнях тощо), що породжує потребу у переосмисленні класичних постулатів теорії поділу влад та механізму стримувань і противаг, а також у розширенні і доповненні типології політичних режимів (за ознакою домінування певної гілки влади) тощо.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі прийнято вважати, що поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки є важливою засадою режиму законності у сучасній демократичній державі, оскільки розділення влади, нібито, забезпечує неможливість її узурпації і концентрації у руках однієї особи, і, тим самим, убезпечує народ («єдине джерело влади») від сваволі і тиранії владарюючих, як про це, свого часу, писав геніальний французький мислитель-просвітник Ш.Л. де Монтеск'є у середині XVIII ст.

Тому, нерідко, у свідомості філістерів теорія поділу влад сприймається як геніальне відкриття часів Просвітництва, видатне завоювання Великої французької революції 1789–1799 рр., грандіозне досягнення буржуазної епохи, що забезпечує демократичний характер влади та убезпечує суспільство від деспотії...

Водночас, необхідно зауважити, що, по-перше, як у теорії так і на практиці у різних формах поділ влади існував задовго до часів Ш.Л. де Монтеск'є (при всій повазі до геніального французького просвітника), а, по-друге, поділ влади далеко не завжди убезпечує суспільство від сваволі і тиранії владарюючих, як про це свідчить досвід історії і сьогодення.

Перед тим, як перейти безпосередньо до теорії поділу влад, у контексті нашого дослідження кілька слів варто сказати про феномен влади як такої. Ю.С. Шемшученко вказує, що влада – це багатогранне суспільно-політичне і правове поняття. Існують різноманітні його визначення. Влада – це: 1) відносини між людьми, коли одні командують, а інші підкоряються; 2) здатність досягати поставленої мети; 3) спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 4) спосіб самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; 5) можливість і здатність проводити свою волю. Влада завжди передбачає взаємодію її агентів, що ґрунтується на підлеглості одного іншому. Якщо така підлеглість відсутня, тоді немає і влади [4].

Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвеева зауважують, що влада буває неполітичною і політичною, а остання, у свою чергу, поділяється на легальну і тінюву [5, с. 27–28].

При цьому, серед неполітичних різновидів влади чільне місце належить сімейній владі (батьківська влада, владні відносини подружжя), як найбільш важливій та найдавнішій [5, с. 28].

В цьому контексті слід згадати, що видатний французький мислитель Бенжамен Анрі Констан де Ребек (1767–1830) стверджував, що давні народи (греки, римляни, галли) знали лише політичну свободу, але залишалися рабами у приватному житті [6, с. 141; 7]. Вищевказане не викликає подиву, якщо взяти до уваги положення римського права, зокрема Законів XII таблиць (451-450 рр. до н.е.) [8], щодо права домовладки (батька родини) розпоряджатися життям і смертю своїх домочадців – жінки, дітей, рабів. До того ж, варто згадати, що термін «емансипація» походить від латинського поняття «*emancipatio*», що буквально означає звільнення сина з-під батьківської влади (що давало йому усю повноту прав, зокрема можливість займатися політикою).

Зауважимо, що питання батьківської влади залишаються актуальними і в наш час, зокрема, як мінімум, у державах традиційної і релігійної правової сім'ї.

Ю.С. Шемшученко зазначає, що як складне суспільне явище, влада класифікується на різні види залежно від тих або інших критеріїв. Зокрема, за суб'єктами її поділяють на владу державну, владу народну, владу партійну, владу громадських організацій, владу трудових колективів, владу ЗМІ тощо. За функціями визначено основні види влади – законодавчу, виконавчу і судову. За часом здійснення розрізняють владу постійну і владу тимчасову. За територією здійснення виділяють владу загальнодержавну, регіональну і місцеву [4].

При цьому, Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвеева вказують, що існують десятки видів влади: політична, економічна, сімейна, церковна влада, влада (правління) права і закону, влада партії, влада громадської думки, влада ЗМІ, влада міжнародного співтовариства тощо [5, с. 27].

До того ж, у загальному плані, влада буває світською і духовною, військовою і цивільною, центральною і місцевою тощо.

Також, не слід забувати, що фактично, у певних країнах вельми могутньою є і влада злочинних організацій, наприклад, у т.зв. «мафіозній державі» [9], що дає підстави говорити про існування двох систем влади – офіційної державної влади і злочинної влади (які можуть зрощуватися у мафіозній державі). При цьому, безперечно, навіть не у мафіозній державі, злочинна влада для багатьох представників кримінального світу часто є значно більш вагомим та авторитетним, ніж офіційна державна влада.

Крім того, слід пам'ятати, що, насправді, у будь-якій державі поряд із правом існує великий і розгалужений масив найрізноманітніших соціальних норм – йдеться, зокрема, про звичаї, традиції, мораль, етику, естетику, релігію, корпоративні норми тощо [5, с. 192-193], – які також регулюють суспільні відносини, забезпечуються певними заходами впливу (громадський осуд, суспільний бойкот, ostracism, корпоративний вплив, відлучення від церкви тощо), і, таким чином, справляють владний вплив на особу, принаймні, якщо зобов'язують її поводитися певним чином, всупереч її внутрішній волі.

Таким чином, багатоманіття вищезгаданих видів влади, так само як і різноманіття соціальних норм, які визначають та забезпечують належний варіант поведінки, фактично, вказують на те, що поділ, як такий, апіорі притаманний феномену влади.

Особливості реалізації теорії поділу влад у конкретній країні мають достатньо важливе значення, оскільки, як зазначає Б. Кухта, в основу класифікації політичних режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні і ліберальні покладено саме домінування тієї чи іншої гілки влади. При цьому, за тоталітаризму поділ влад взагалі відсутній, за авторитаризму домінує виконавча влада, а за демократії – судова або законодавча (при лібералізмі) [10, с. 374-375].

Разом із тим, якщо з тезою про відсутність поділу влад у тоталітарній державі і панування виконавчої влади в умовах авторитаризму, загалом, можна погодитися, на нашу думку, панування законодавчої влади притаманне демократичній державі, а судової – ліберальній (а не навпаки, як сказано вище). Річ у тім, що в умовах демократії (народовладдя) цілком логічним видається піднесення законодавчої влади, що складається з певної кількості депутатів, які (хоча би теоретично) представляють народ і виражають його волю у процесі законотворчої діяльності. У той же час, піднесення судової влади та наділення її правотворчими функціями, характерне, насамперед, для держав англо-американської правової сім'ї, відсуває на задній план законодавчу функцію представницького органу та дещо зменшує вплив як народу, так і держави на законотворчу діяльність, що дає підстави говорити про мінімізацію функцій вищих органів державної влади, а відтак і про формування ліберального політичного режиму і ліберальної держави.

Водночас, враховуючи, що в основу класифікації політичних режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні і ліберальні покладено особливості реалізації теорії поділу влад та доміну-

вання тієї чи іншої гілки влади [10, с. 374-375], варто констатувати, що, з урахуванням можливості існування у сучасній державі більше, ніж 3 гілок влади, необхідно визнати, що у сучасному світі існує велике різноманіття політичних режимів, класифікація яких потребує доповнення і розширення.

Отже, питання поділу влад мають не тільки важливе теоретичне значення, але й напряду впливають на політичний режим як спосіб реалізації політичної влади та методи діяльності держави, основні засади суспільно-політичного життя і соціально-економічної моделі суспільства, відносини між центральною і місцевою владою та між державою й особою.

Крім того, варто зазначити, що, всупереч усталеному стереотипу, тією чи іншою мірою, поділ влад у тій чи іншій формі існував завжди, із самої зорі державності. Це пов'язано із тим, що одна особа (верховний правитель) об'єктивно не може одноосібно здійснювати усю повноту влади на всій території держави.

Історія свідчить, що навіть за часів існування родової громади, попри відсутність відокремлення влади від людей і поділу на владарюючих і підвладних, тим не менше, влада здійснювалася загальними зборами всіх дорослих членів громади, старійшинами і вождями [5, с. 29-30], а, отже, і поділялася між ними.

Варто зазначити, що певні ідеї поділу влади висловлювалися ще античними (Аристотель та ін.) та середньовічними (Марсилій Падуанський та ін.) філософами [1].

Слід сказати, що політичні ідеї Платона, Аристотеля, Епікура та Цицерона дали початок теорії поділу влад. При цьому, враховуючи тісний зв'язок теорії поділу влад з практикою державного будівництва та управління, необхідно вказати на притаманну їй мінливість, обумовлену тим фактом, що теорія поділу влад постійно зазнавала та зазнає впливу політико-правової дійсності, відповідно до віянь та тенденцій, що властиві тій чи іншій епосі.

На думку Платона, в ідеальній державі повинен мати місце розподіл державних функцій між окремо створеними органами або посадовими особами, оскільки поділ та відокремлення спеціальних функцій держави, таких, як законодавство, суддіство, військова справа, буде підвищувати ефективність державного управління [11, с. 350-352].

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) у «Політиці» вказував, що держава є політичним союзом, ціллю якого є досягнення загального блага, а тому такий союз постійно потрібно розбудовувати та удосконалювати. Аристотель був прихильником «політії» – найкращого державного устрою, за якого всі важливі функції держави виконуються різними органами, оскільки одній особі неможливо мати стільки мудрості, щоб видавати закони, контролювати їх виконання та виносити справедливі судові рішення [12, с. 376].

Тож, Аристотель зазначав, що в усякому державному ладі існують три основні елементи: перший – законодавчий орган, що дбає про справи держави; другий – магістратури; третій – судові органи. Так лаконічно Аристотель викладає уявлення про важливість поділу влади в державі [6, с. 30; 13].

У свою чергу, Марсилій Падуанський (бл. 1275 – бл. 1343) розрізняє шість частин держави, кожна з яких виконує певну суспільну роль – землеробство, ремесла, торгівля, військова справа, священство та суд [6, с. 55; 14]. У цих поглядах мислителя вже прослідковуються певні ідеї поділу влади за функціональною ознакою, і, при цьому, простежується припущення, що гілок влади має бути більше, ніж три.

Крім того, Марсилій Падуанський одним із перших обґрунтував відмінності законодавчої та виконавчої влади. На думку мислителя, законодавча влада належить виключно суверену – народу, а виконавча – монарху й уряду; при цьому, виконавча влада має безумовно підпорядковуватися законодавчій [6, с. 55; 14].

Водночас, формулювання основних постулатів теорії поділу влад, як способу забезпечення законності та убезпечення суспільства від тиранії, традиційно пов'язують з постатями таких геніальних мислителів Нового часу, як Дж. Локк (1632-1704) і Ш.Л. де Монтеск'є (1689-1755).

Джон Локк виступав проти зосередження влади в одних руках та вважав, що монархія повинна бути обмежена народним представництвом та мати повноваження, чітко визначені законом. Англійський філософ стверджував, що головна загроза свободі – це неподільність влади, що зосереджена в руках монарха, який є одноосібним творцем законів, що вимагає їх неухильного виконання. У своїй знаменитій праці «Два трактати про правління» (1690 р.) Дж. Локк зазначав, що основними гарантіями політичної свободи є рівний, загальнообов'язковий, постійний закон і

поділ влади [6, с. 85; 15]. На думку мислителя, публічно-владні повноваження держави повинні бути чітко розмежовані і розподілені між різними органами. Дж. Локк виділяв три гілки влади – законодавчу, виконавчу і федеративну. При цьому, вища влада повинна належати законодавчому (представницькому) органу, який обирається народом і є відповідальним перед ним. Діяльність судової влади Дж. Локк також відносив до законодавчої гілки (оскільки, як відомо, в Англії судові прецеденти є головним джерелом права, а найвищою апеляційною інстанцією донедавна буда Палата лордів, тобто відсутнє чітке розмежування повноважень законодавчої і судової влади). У свою чергу, виконавча влада (уряд на чолі з монархом) не може видавати закони, але монарх має право розпустити парламент, накласти вето, має право законодавчої ініціативи, але не може перешкоджати скликанню парламенту. Порушення вищевказаних заборон є підставою для зміни монарха. Натомість федеративна влада відає питаннями війни і миру, участі у союзах і коаліціях та відносинами із різними особами і об'єднаннями поза межами держави [6, с. 85; 15].

Варто сказати, що класичну версію теорії поділу влад виклав у своїй безсмертній праці «Про дух законів» (1748 р.) геніальний французький мислитель-просвітник Шарль Луї де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є.

Водночас, заради справедливості, слід зауважити, що теорія поділу влад є лише однією з перлин з-поміж величезних скарбів політико-правової думки, закладених у праці «Про дух законів», і, насправді, Ш.Л. де Монтеск'є гідний пошани як один з найвидатніших мислителів всіх часів і народів, а не просто як тільки «автор теорії поділу влад»...

Так от, Ш.Л. де Монтеск'є зазначає, що у кожній державі є три види влади: законодавча, виконавча й судова. Французький мислитель вважав неприпустимим об'єднання хоча б двох гілок влади в одних руках. Для забезпечення політичної свободи потрібен їх поділ, оскільки поєднання в руках однієї особи законодавчої і виконавчої влади спричиняє втрату політичної свободи. Натомість, поєднання судової влади із законодавчою перетворює суддю на законодавця, а з виконавчою – на гнобителя, що також унеможлиблює політичну свободу. У свою чергу, зосередження повноважень всіх трьох гілок влади в руках однієї особи призводить до «загибелі всього», тож, законодавча, виконавча і судова влада мають належати різним особам. Для забезпечення реального поділу влад, мислитель вказує на доцільність розподілу відповідних повноважень між різними верствами суспільства: законодавча влада має належати всьому народу і формуватися шляхом виборів представницького органу, виконавча влада має належати монарху та іншим особам, а судова влада має бути передана обраним на певний строк особам з народу. При цьому, саме незалежна судова влада займає центральне місце у системі гарантій політичної свободи людини, звісно, якщо рішення суддів повною мірою відповідають букві закону [6, с. 102-103; 2].

Водночас, Ш.Л. де Монтеск'є зазначає, що політично домінуючою є законодавча влада, яка створює закони, що виражають загальну волю, тоді як виконавча і судова влади тільки виконують і застосовують встановлені закони. При цьому, важливою засадою врівноваження трьох гілок влади є існування дієвого механізму стримувань і противаг, що функціонує на таких засадах: 1) надання законодавчій владі права контролювати виконання законів виконавчою владою; 2) надання виконавчій владі права скасовувати рішення законодавчої; остання таким правом щодо виконавчої влади не наділяється; 3) заборона законодавчій владі за будь-яких обставин звинувачувати й судити особу, що здійснює виконавчу владу; 4) заборона законодавчому органу видавати будь-які акти, крім законів; 5) впровадження двопалатного парламенту, в якому одна палата представляє народ, а друга – складається зі спадкової знаті (фактично, як англійські Палата громад і Палата лордів), при цьому, кожна палата наділена правом скасовувати рішення іншої тощо [6, с. 102-103; 2].

На законодавчому рівні ідеї поділу влад були закріплені у Конституції США 1787 р. [16] і французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [17], а пізніше – й у конституційних актах багатьох інших країн світу.

Одним із ідеологів закріплення принципу поділу влади у Конституції США був перший міністр фінансів США Олександр Гамільтон (1755/1757-1804), який вказував на необхідність запровадити «принцип постійного поділу влади... (що включає): запровадження законодавчих стримувань і противаг; заснування судів, у котрих судді зберігають свої посади; представництво народу у законодавчій владі через депутатів, обраних ним самим...» [18, с. 73].

Засновники США створили механізм, який складався із трьох, пов'язаних системними відносинами, органів, які вважалися відповідно носіями законодавчої, виконавчої та судової «гілки» влади. Умовно «дерево» поділу влад є єдиним та, за Конституцією США, має свій горизонталь-

ний (між цими гілками влади) та вертикальний (між федеральними органами та органами влади у штатах) поділ.

В ході розвитку демократичних засад держави формувалася і принцип поділу влад, зокрема з ним була пов'язана ідея конституційної держави, яка була вперше сформульована в ст. 16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Усяке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не здійснений поділ влади, не має Конституції» [19, с. 100].

У Конституції Франції 1791 р., ст. 4 розділу III «Про державну владу», зазначалося: «Форма правління монархічна. Влада виконавча довірена королю і здійснюється під його зверхністю міністрами й іншими відповідальними органами», однак, на противагу цьому, наголошувалось, що «у Франції немає влади, яка стоїть над законом», король править лише в силу закону, «і лише іменем закону він може вимагати підкорення».

У відділі 3 розділу III визначалися повноваження короля, законодавча влада надавалася однопалатним Національним зборам, які вільно обираються народом на дворічний строк, судову владу мали здійснювати обрані народом на певний термін судді [20, с. 255, 261, 269-270].

Водночас, той факт, що класична версія теорії поділу влад була сформульована геніальним мислителем Ш.Л. де Монтеск'є у його безсмертній праці «Про дух законів» у 1748 р. і практично втілена у перших конституційних актах наприкінці XVIII ст., жодною мірою не означає, що держави більш раннього періоду не знали поділу влади: як зазначалося вище, будь-якій владі, з самого моменту її виникнення, так чи інакше, був притаманний певний поділ.

Так, у Стародавній Греції і численних грецьких полісах Середземномор'я та Причорномор'я, як відомо, панував або демократичний (як в Афінах), або аристократичний (як у Спарті) лад. У Спарті законодавча влада належала апеллі (народним зборам), виконавча – архонтам (царям), ефорам (їх помічникам), герусії (раді старійшин) тощо, судові повноваження здійснювали герусія, апелла, ефори, оракули тощо. В Афінах законодавча влада належала еклесії (народним зборам), виконавча – буле (Раді п'ятисот) і різним посадовим особам, судова – гелієї, ареопагу, суду ефетів, колегії одинадцяти, суду диететів, колегії сорока тощо. У Давньому Римі свого часу існували три види народних зборів – центуріатні, трибутні, куріатні, а також діяли Сенат, магістратури, диктатори, консули, претори, цензори, квестори, едили, колегія «двадцяти шести мужів», військова влада належала військовим трибунам, центуріонам, декуріонам, судову владу здійснювали царі, консули, претори, магістрати, центуріатні коміції, домовладки, арбітри, едили, судові колегії децемвірів і центумвірів тощо [21, с. 92–99].

Таким чином, розгалужена система органів влади у Давньогрецьких полісах і Стародавньому Римі дає підстави стверджувати, що Античному Світу був відомий поділ влади, хоча, очевидно, він і відрізнявся від сучасної моделі.

У Київській Русі влада належала Великому князю київському, удільним князям, боярам, віче, певні повноваження здійснювала верв та інші органи та посадові особи, що, загалом, також вказує і на певний поділ влади [22].

До того ж, очевидно, що в епоху Середньовіччя, за часів феодальної роздробленості влада всередині країни розподілялася (розпорошувалася) між численними баронами, віконтами, графами, маркізами, герцогами тощо, які перебували у складних відносинах васалітету-сюзеренітету між собою.

В епоху Високого і Пізнього Середньовіччя вельми поширеною була станово-представницька монархія, за якої одноосібна, відносно сильна влада монарха обмежена владою станово-представницького органу, до якого, зазвичай, входили представники духовенства, світських феодалів і городян (купців, ремісників). Такими станово-представницькими органами були: в Англії – парламент (з 1265); у Франції – Генеральні штати (з 1302); в Іспанії – кортеси (з кін. XII – поч. XIV ст.); у Швеції – риксдаг (з 1435); у Данії – ригсдаг (1468-1660); у Польщі, Угорщині, Чехії – сейми (з XIV – XIV ст.); у Росії (Московському царстві) – земський собор (1549-1653) та ін. [23].

Крім того, зауважимо, що за часів Середньовіччя мала місце постійна боротьба за владу між світськими державцями і Папою римським, що вказує на актуальність проблеми поділу влади між світськими і церковними інституціям.

У цьому контексті варто згадати, наприклад, такі феномени, як «Теорія двох мечів», «Доктрина сонця і місяця» та Боротьба за інвеституру тощо.

Так, «Доктрина двох мечів» походить з тлумачення Євангеліє від Луки [22:38], де зазначено: «Вони сказали: Господи! Ось, тут два мечі. Він сказав їм: достатньо» [24]. Ця цитата та творча

спадщина Августина Аврелія були покладені в основу доктрини Папи римського Гелазія I (492–496 рр.) про «священну владу священства і монаршу силу» [25], викладену у четвертому трактаті та 12 листі до Константинополя [26, с. 244]. Згідно з «Теорією двох мечів», існують два мечі, або дві влади – духовна і світська: один меч або одна влада залишається у церкви, а другий меч або другу владу церква дала державі.

Так, зокрема, за «теорією двох мечів», розробленою Августином Блаженным, імператор одержує свій меч від церкви, тому він повинен служити своїм мечем тільки їй [27, с. 37].

Папа зазначав, цитуючи Августина Аврелія, що Христос у настановах проголосив розподіл влад. Він, мабуть, ніколи не погодився би на об'єднання царських і жрецьких повноважень. Бути царем і водночас жерцем означало б порушення закону. Кожна влада має потребу в іншій. Державець потребує опіки церкви для спасіння душі. Цей дуалізм найвищої влади у християнському суспільстві й окрема реалізація влади мали на меті запобігти небезпечній тенденції до концентрації влади однією особою. Людина за природою є слабкою, тому існує небезпека, що володар, необмежений у правах і засліплений владою, може спричинити загибель вірних [26, с. 244].

У свою чергу, за «Теорією Сонця і Місяця», Місяць одержує свій блиск від Сонця – так само і королівська влада запозичує свій блиск і авторитет у Папи римського [27, с. 37].

У свою чергу, Боротьба за інвеституру – це найбільший у Середньовічній Європі конфлікт між Католицькою церквою і світською владою (Священною Римською імперією), що мав місце наприкінці XI – на початку XII ст. з приводу верховенства влади в імперії в цілому і з приводу права призначати єпископів та абатів зокрема тощо [28, с. 77–112].

У цьому контексті слід сказати, що, наприклад, т.зв. «целібат» (безшлюбність католицьких священників) окрім релігійного має і цілком світське підґрунтя: якби в епоху феодалізму священнослужителі мали право одружуватися та мати законних нащадків, абати та єпископи стали би передавати у спадок свої титули і маєтності (як звичайні світські феодалі), що, таким чином, підірвало би основи церковної влади, оскільки Папа римський, фактично, втратив би здобуте у важкій боротьбі з імператором право на інвеституру (призначення абатів та єпископів). У такому разі, католицька церква дуже швидко втратила би могутність і розпалася, оскільки не мала би змоги утримувати в єдності численні анклавні церковних земель, розпорошені по всій Європі між землями світських державців.

При цьому, на фактичну незалежність церкви від держави (та, як мінімум, їх рівноправність) вказує і т.зв. «право притулку»: як відомо, у Середньовіччі злочинця не можна було арештувати чи убити, якщо він сховався у церкві, монастирі, на кладовищі, в єпископському домі чи у церковній богадільні тощо. Це пояснюється не тільки і, мабуть, не стільки високим авторитетом церкви, як духовної інституції, скільки екстериторіальністю її феодалних володінь, які, будучи приналежними до юрисдикції Католицької церкви під егідою Папи римського, відповідно, мали імунітет і не підпадали під юрисдикцію місцевих світських правителів (фактично, як сучасні посольства і консульства мають дипломатичні імунітети і не підпадають під юрисдикцію держави перебування).

Варто зауважити, що якщо Аврелій Августин [6, с. 46-47; 29] і Фома Аквінський [6, с. 51–53; 30] виступали за безумовне підпорядкування держави церкві, то Данте Аліг'єрі [6, с. 54; 31], Марсилій Падуанський [6, с. 54-55; 14], Нікколо Макіавеллі [6, с. 63; 32] та ін. рішуче засуджували втручання церкви у компетенцію світської влади чи навіть вимагали підпорядкування першої останній.

Зауважимо, що в епоху тотальної неписьменності, переважно лише представники церкви були грамотними, а відтак могли здійснювати управління державою. Тому, з давніх-давен склалася традиція, згідно з якою церковні сановники займали найвищі державні посади: наприклад, згадаймо, Лорда-канцлера Англії Томаса Мора (1478–1535), перших міністрів Франції – кардиналів А.Ж. дю Плессі де Рішельє (1585-1642), Дж. Мазаріні (1602–1661), А.Е. де Флері (1653–1743) та ін.

Зауважимо, також, що в епоху Середньовіччя і Нового часу церква мала велику владу і з огляду на такі обставини: а) церква була одним з найбільших і наймогутніших феодалів Європи; б) за часів Середньовіччя панувала релігійна свідомість; в) існувала складана і розгалужена система канонічного права; г) під юрисдикцію церковних судів підпадало чимало категорій справ; г) саме Католицька церква в цілому та Інквізиція зокрема відіграли визначну роль у становленні і поширенні інквізиційно-розшукового процесу тощо.

Таким чином, історичний досвід переконливо свідчить, що у певних формах поділ влади існував як у теорії, так і на практиці ще, як мінімум, з часів зародження влади як такої, тоді як актуалізація у XVII–XVIII ст. відомої ще з часів сивої давнини теорії була пов'язана, насамперед, з боротьбою буржуазії проти абсолютизму та феодально-клерикальних порядків.

Водночас, у разі якщо поділ влад існував і раніше, задовго до епохи Просвітництва, Французької революції 1789–1799 рр. та становлення буржуазного суспільства, але законність і демократія, верховенство права і плюралізм, повага прав людини і правова держава не були властиві часам античного рабовласництва і середньовічного феодалізму, можна зробити висновок про те, що поділ влади жодною мірою не забезпечує суспільство від сваволі і тиранії, рабства і кріпацтва, інквізиції та гноблення, але навпаки може збільшувати кількість незалежних один від одного тиранів-посадовців, унеможливлювати здійснення контролю та істотно ускладнювати притягнення свавільників до відповідальності внаслідок їх незалежності один від одного.

Так, у сучасності, в умовах демократії, у державі N влада цілком може бути розподілена на законодавчу, виконавчу і судову гілки, однак у результаті демократичних виборів обрані глава держави і парламентська більшість цілком можуть належати до однієї партії (часто – партії-одноденки чи партії із сумнівною репутацією), сформувати уряд з посадовців під стать собі, призначити суддів (або узалежнити їх за допомогою різного роду контрольно-наглядових та антикорупційних органів), і, в такому разі, фактично, про жоден реальний поділ влад не йтиметься, так само, як і про законність, демократію, права людини та унеможливлення сваволі і тиранії.

З іншого боку, відсутність або недовершеність поділу влад жодною мірою не означають сваволі і тиранію. Так, скажімо, у Британії судова влада наділена правотворчими функціями (у системі загального права судові прецеденти поширюються з XII–XIII ст. і витісняють звичаї з XIV ст.) [33, с. 130], члени уряду є одночасно членами парламенту [34, с. 230] і Таємної ради, а вищою апеляційною інстанцією до недавніх пір була Палата лордів Британського парламенту (допоки у 2005–2009 р. не було створено Верховний Суд Великобританії) [33, с. 135]. Водночас, це жодною мірою не означає, що у Британії панують сваволя і тиранія.

Таким чином, усе вищевикладене дає підстави стверджувати, що, насправді, так чи інакше, будь-яка влада певною мірою розподілена у будь-якій, навіть найбільш архаїчній чи деспотичній державі, і, при цьому, поділ влади жодною мірою не забезпечує суспільство від тиранії і сваволі владарюючих, так само, як і недовершеність поділу влади у певній державі не спричиняє її перетворення на тиранію.

Варто зауважити, що теорія поділу влад була піддана критиці ще задовго до часів Ш.Л. де Монтеск'є. Так, зокрема, геніальний англійський мислитель XVII ст. Томас Гоббс (1588–1679) вказував, що у додержавному «природному стані», через неприборканість людських пристрастей та егоїзму, панувала «війна всіх проти всіх», для здолання якої народ уклав суспільний договір та зрікся своєї безмежної природної свободи (у т.ч. і права на повстання) на користь держави, яка, для забезпечення миру, порядку та добробуту, подібно до могутньої морської потвори Левіафана, повинна мати необмежену силу та безмежну владу щодо підданих [35; 36, с. 218–219].

На думку Т. Гоббса, від держави залежать щастя, життя і добробут громадян [37, с. 163], тому чи не найбільшим злом є недостатність абсолютної влади, що ослабляє державу чи веде її до розпаду [38, с. 334].

Неподільність влади виступає у Т. Гоббса чи не основною вимогою до неї. Мислитель виступає проти хаосу двовладдя, що стосується як небезпеки існування кількох партій [39, с. 378–379], так і небезпеки поділу влад (адже «розділені влади взаємно знищують одна одну») [38, с. 339], коли утворюються два або більше суверени.

Враховуючи, що Т. Гоббс жив в епоху Англійської буржуазної революції 1640–1649 рр. (чи Громадянської війни в Англії 1642–1651 рр.) і був свідком усіх жахів тих буремних часів, мислитель резонно стверджував, що навіть тиранічна влада – це краще, ніж смута соціальної анархії [35; 40, с. 328]...

Для розуміння ества і сутності держави і влади, а також оцінки можливості і перспектив реалізації теорії поділу влади надзвичайно важливе значення має вчення про державний суверенітет геніального французького мислителя XVI ст. Жана Бодена (1530–1596), викладене в його безсмертній праці «Шість книг про державу» (1576 р.) [41].

Ж. Боден обґрунтував ідеї суверенної держави, інтереси якої стоять понад усе, а влада є незмінною та безмежною (вона обмежується хіба що божественними і природними законами) [42,

с. 107]. За вченням класика, суверенітет, як основна ознака держави, визначається як «абсолютна і постійна влада держави», «велич», «найвища влада розпоряджатися» [43, с. 689–695]. Ж. Боден тлумачить суверенітет як верховну, абсолютну, постійну, єдину і неподільну владу, що властива не особистості (можновладцю чи феодалу), а державі [44, с. 110].

Таким чином, класичними рисами державного суверенітету є саме верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність і необмеженість влади [43; 6, с. 67-68].

Ідеї Ж. Бодена у подальшому розвинув видатний вчений Габріель Феліксович Шершеневич (1863–1912).

Мислитель зазначає, що «самостійність державної влади, якою вона відрізняється від інших влад, у своєму розкритті демонструє властивості державної влади. Самостійність характеризує державну владу як незалежну, вищу, необмежену і неподільну» [45, с. 214].

Незалежність визначає положення певної державної влади по відношенню до будь-якої іншої державної влади. «Незалежна ззовні, державна влада є вищою або верховною всередині. Влада може бути визнана самостійною, якщо в межах тієї ж території нема влади, що стоїть вище неї... Якщо державна влада є вищою, то всі інші влади, що діють на тій же території, зумовлюються нею, мають похідний характер» [45, с. 214-215].

З верховенства влади випливає наступна її якість – необмеженість. Державна влада є необмеженою, оскільки у протилежному випадку вона була б обмежена владою, що стоїть над нею, і, відповідно, вона не була б верховною. «Верховність і необмеженість – властивості, тісно пов'язані одна з одною» [45, с. 217].

Наступною важливою рисою державної влади є її неподільність: «Оскільки державна влада є вища влада, то, очевидно, що вона єдина: двох вищих влад не може бути. З цього виявляється нова властивість державної влади – її неподільність. Державна влада завжди одна, і по суті своїй, не може припустити конкуренції іншої такої ж влади по відношенню до тих же осіб, на просторі тієї ж території» [45, с. 220].

З цього мислитель робить висновок щодо теоретичної і практичної неможливості побудови держави, в основі якої лежала би концепція поділу влад. Він стверджує, що у разі протистояння влад, певна одна влада обов'язково має підкорити всі інші, адже «Насправді, якщо відбудеться дійсний поділ влад, то єдність держави не може бути збережена» [45, с. 220-221].

Зазначимо, що історичний досвід цілком і повністю підтверджує викладену вище думку про те, що дійсний поділ влад призводить до розпаду держави: протистояння англійського парламенту королівській владі у середині XVII ст. призвело до Громадянської війни 1642–1651 рр.; протистояння Парламентської фронди у 1648–1649 рр. і Фронди принців у 1650–1653 рр. королівській владі і кардиналу Дж. Мазаріні у Франції, фактично, являли собою антиурядову смуту та громадянську війну; Велика французька революція 1789-1799 рр., фактично, розпочалася з протистояння Палати третього стану (Національних зборів чи Установчих зборів) Генеральних штатів Палаті дворянства, Палаті духовенства і Королю; двовладдя в Росії у 1917 р. невдовзі вилилося у Громадянську війну 1918–1922 рр. Список історичних прикладів на підтвердження вищесказаної тези можна продовжувати і далі...

Таким чином, насправді, поділ влади у державі може мати лише функціональний характер (поділ компетенції між різними органами єдиної державної влади), тоді як фактична і повна реалізація поділу влад (особливо у крайніх формах), у дійсності, підриває державний суверенітет, оскільки прямо суперечить його основним ознакам, що були окреслені Ж. Боденом (верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність і необмеженість влади) і Г.Ф. Шершеневичем (самостійність, незалежність, верховенство, необмеженість і неподільність влади).

Крім того, варто згадати, що Г.Ф. Шершеневич виключає можливість правового самообмеження держави внаслідок кількох причин: по-перше, право може бути дедуковане тільки з вольових відносин, обов'язковості вольових актів залежно від інших вольових актів. При цьому, мислитель риторично вказує: «якщо самообмеження має правовий характер, то де ж ця інша воля залежно від якої стоїть воля держави?»; по-друге, «якщо держава сама ставить собі межі, що заважає їй переставити їх, і до того ж, де завгодно? Хіба не зрозуміло, що все це самообмеження тримається лише на чесному слові» [45, с. 219]. Тож, мислитель резонно стверджує, що гіпотетично державна влада може прийняти будь-який закон, проте реально «на шляху безмежної могутності державної влади стоять два стримуючих начала»: «моральна свідомість і розсудливість владарюючих з одного боку, можливість протидії підданих – з іншого» [45, с. 217-218].

Схожих поглядів дотримувався і Т. Гоббс: на думку мислителя держава не зв'язана законами, оскільки будь-який закон є державним. Тож, якби держава була ними до чого-небудь зобов'язана, вона була би зобов'язана перед самою собою [39, с. 350-351]. Мислитель розцінює право як засіб, який дає змогу суверенові робити благодіяння підданам [37, с. 165], при цьому, усе, що не підкріплено «мечем держави», є лише «стрясанням повітря» [38, с. 200].

Також, слід сказати, що окрім окреслених вище принципів існують і просто критичні зауваження щодо теорії поділу влад.

Так, якщо Ш.Л. де Монтеск'є у середині XVIII ст. казав про поділ влади на 3 гілки – законодавчу, виконавчу і судову, – то вже на початку XIX ст. Б. Констан (1767–1830), хоча і вважав поділ влад «гарантією свободи», але вказував на існування вже шести «конституційних влад»: 1) королівської влади; 2) влади спадкоємної палати перів; 3) влади виборної законодавчої палати; 4) виконавчої влади; 5) судової влади; 6) муніципальної влади [6, с. 142-143; 46].

На нашу думку, з вищевикладеною позицією Б. Констана щодо існування не трьох, а шести чи більше гілок влади, не можна не погодитися. Так, у контексті сучасних українських реалій можна виділити щонайменше такі гілки влади: 1) законодавча влада (Верховна Рада України); 2) виконавча влада (Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади); 3) судова влада судів загальної юрисдикції; 4) судова влада у сфері конституційної юстиції (Конституційний Суд України); 5) влада глави держави (Президент України); 6) контрольно-наглядова влада (прокуратура, КРУ, антикорупційні органи тощо); 7) муніципальна влада (органи місцевого самоврядування); 8) загальнодержавна влада народу, що реалізується у формі прямої демократії (загальнодержавні вибори, всеукраїнські референдуми); 9) локальна влада народу, що реалізується у формі прямої демократії (місцеві вибори і місцеві референдуми) тощо.

При цьому, цілком очевидно, що в різних зарубіжних країнах система гілок влади може мати власну специфіку та досить помітно відрізнятися як від класичної моделі поділу влади на 3 гілки, так і від 6 гілок влади, згаданих Б. Констаном, чи 9 гілок влади в Україні, наведених нами вище.

Так, скажімо, у разі існування двопалатного парламенту (як у Британії чи США), законодавча влада, фактично, розділена між двома гілками. Якщо ж згадати три стани у Генеральних штатах Франції за часів Старого режиму, то можна казати про розпорошення законодавчої влади вже між 3 гілками (крім того, не слід забувати й законодавчі повноваження короля та навіть народу, у надрах якого стихійним чином історично формувалося звичаєве право).

Натомість, в Епоху Консульства у Франції (1799–1804 рр.) законодавча влада взагалі була розпорошена між 4 органами чи гілками (Державною Радою, Трибунатом, Законодавчим корпусом і Сенатом) [47, с. 313], про єдність яких не можна говорити через те, що вони постійно боролися між собою за владу, що дало змогу Першому консулу, Наполеону Бонапарту (1769–1821), фактично, зосередити у своїх руках усю повноту влади і набути диктаторських повноважень. Цей приклад свідчить, що надмірний розподіл влади призводить до її неефективності і колапсу та є прекрасним способом усунення від влади і послаблення конкуруючих політичних структур.

Так само, система поділу влади може бути значно більш строкатою, а кількість гілок влади – значно більшою і за умови існування у державі складних форм державно-територіального устрою (регіоналістська держава, федерація, конфедерація, імперія, унія). Наприклад, теоретично, у федеративній державі може існувати розгалужена система влади з понад 3 гілок як на федеральному, так і на регіональному рівнях (на рівні штатів, земель, провінцій тощо), що, фактично, удвічі збільшуватиме загальну кількість гілок влади у державі.

Крім того, як відомо, у клерикальній державі на кшталт Британії, Норвегії чи Швеції, офіційна церква здійснює певні повноваження держави (реєстрація актів цивільного стану, контроль у галузі освіти, релігійна цензура ЗМІ тощо), бере участь у політичному житті та має представників у органах влади (наприклад, духовні лорди у Палаті лордів Британського парламенту) [5, с. 42], що дає підстави говорити про виокремлення і церковної влади.

Тож, необхідно констатувати, що залежно від типу і форми держави, історичних традицій і політичної системи, законодавства та інших факторів кількість гілок влади у сучасній державі може бути значно більшою, ніж 3, що породжує потребу у переосмисленні класичних постулатів теорії поділу влад та основних засад механізму стримувань і противаг, а також розширення і доповнення типології політичних режимів (за ознакою домінування певної гілки влади).

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких основних **висновків**:

1. У сучасності прийнято вважати, що поділ влад на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову – як про це писав Ш.Л. де Монтеск'є у середині XVIII ст.) є важливою засадою законності і демократії, яка забезпечує неможливість узурпації влади та її концентрації в руках однієї особи, що убезпечує суспільство від сваволі і тиранії.

2. Влада, як політична, так і неполітична, є надзвичайно багатогранним суспільним явищем, тож, не випадково, існує чимало її класифікацій та десятки її різновидів: політична, економічна, сімейна (яка зберігає свою актуальність і нині, зокрема у державах традиційної та релігійної сім'ї), церковна влада, влада (правління) права і закону, влада партії, влада громадської думки, влада ЗМІ, влада міжнародного співтовариства; влада державна, влада народна, влада партійна, влада громадських організацій, влада трудових колективів, влада ЗМІ; влада постійна і тимчасова; влада загальнодержавна, регіональна і місцева; влада світська і духовна, військова і цивільна, центральна і місцева; влада легальна і тіньова; офіційна державна влада і злочинна влада кримінального світу; зрештою, законодавча, виконавча і судова влада тощо.

Крім того, розгалужена система соціальних норм, що, окрім права, включає звичаї, традиції, релігію, мораль, етику, естетику, корпоративні норми тощо, вказує і на наявність владного впливу на особу не тільки держави (як гаранта права), але й інших факторів, які забезпечують дієвість інших видів соціальних норм (суспільства в цілому, релігійної громади, певного товариства, в якому перебуває особа тощо).

Тож, багатоманіття різновидів влади, соціальних норм та факторів, що забезпечують їх дієвість, вказує на той факт, що поділ як такий апріорі притаманний феномену влади.

3. Питання поділу влад має важливе теоретичне і практичне значення та тісно пов'язане з класифікацією політичних режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні та ліберальні. Вважається, що за тоталітарного режиму поділ влад взагалі відсутній, за авторитарного режиму панує виконавча влада, за демократичного – законодавча, за ліберального – судова. Водночас, якщо визнати існування більше, ніж 3 гілок влади, виникає необхідність і у розширенні класифікації політичних режимів, що має охопити і випадки домінування інших, окрім законодавчої, виконавчої чи судової, гілок влади.

4. Не зважаючи на той факт, що класична версія теорії поділу влад була викладена Ш.Л. де Монтеск'є у середині XVIII ст., насправді, всупереч усталеному стереотипу, поділ влади існував у певних формах з самих часів її виникнення, оскільки одна особа (верховний правитель), звісно, не мала фізичної можливості одноосібно управляти усіма справами на всій території держави.

Крім того, історія свідчить, що навіть за часів існування родової громади, коли ще не було поділу на владарюючих і підвладних, влада, яка ще навіть не відокремлювалася від людей, здійснювалася загальними зборами дорослих членів громади, старійшинами і вождями, а, отже, і поділялася між ними.

5. Ідеї поділу влад висловлювали ще Аристотель і Масилій Падуанський, хоча пік популярності цієї теорії припадає на Новий час, коли поділ влад став сприйматися як своєрідний запобіжник тиранії і сваволі владарюючих. При цьому, як відомо, Дж. Локк виділяв законодавчу, виконавчу і федеративну владу, а Ш.Л. де Монтеск'є – законодавчу, виконавчу і судову. Саме теорія Ш.Л. де Монтеск'є стала класичною і була втілена у Конституції США 1787 р., французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., а пізніше – й у конституційних актах багатьох країн світу.

6. Водночас, необхідно визнати, що поділ влади мав місце задовго до часів Ш.Л. де Монтеск'є і був відомий ще державам Античного Світу, на що вказує розгалужена мережа органів влади в аристократичній Спарті (апелла, архаети, ефори, герусія, оракули тощо), у демократичних Афінах (екклесія, буле, гелієя, ареопаг, суд ефетів, колегія одинадцяти, суд диететів, колегія сорока тощо) чи у Давньому Римі (центуріатні, трибутні, куріатні народні збори, Сенат, магістратури, диктатори, консули, претори, цензори, квестори, едили, колегія «двадцяти шести мужів», військові трибуни, центуріони, декуріони, царі, магістрати, центуріатні коміції, домовладики, арбітри, судові колегії децемвірів і центумвірів тощо).

Поділ влади мав місце й у державах Середньовіччя. Так, наприклад, у Київській Русі певні владні повноваження здійснювали Великий князь київський, удільні князі, бояри, віче, верв, різні посадові особи тощо. Крім того, в умовах феодалної роздробленості, влада у країні поділялася між величезною кількістю феодалних володарів зі складними відносинами васалітету-сюзерені-

тету. За часів Високого і Пізнього Середньовіччя, а подекуди і Раннього Нового часу, у багатьох країнах Європи влада монархів обмежувалася станово-представницькими органами (парламент, Генеральні штати, кортеси, риксдаг, ригсдаг, сейми, земський собор тощо).

Крім того, в епоху Середньовіччя особливо актуальними були питання поділу влади між світськими та церковними інституціями, про що свідчать, зокрема «Теорія двох мечів», «Доктрина Сонця і Місяця», Боротьба за інвеституру тощо. Водночас, церковна влада часто була навіть більш впливовою, ніж світська, адже у Середні віки панувала релігійна свідомість, церква була великим і могутнім феодалом, мала власну систему канонічного права, церковним судам були підсудні певні категорії справ, інквізиція відіграла значну роль у становленні інквізиційно-розшукового процесу, церковні володіння підпадали під юрисдикцію Папи римського і мали екстериторіальний статус та володіли імунітетами (про що, наприклад, свідчить право притулку у церкві чи монастирі), церковні сановники часто займали найвищі посади у державі (Т. Мор, А.Ж. дю Плессі де Рішельє, Дж. Мазаріні, А.Е. де Флері та ін.). При цьому, якщо Аврелій Августин і Фома Аквінський виступали за безумовне підпорядкування держави церкві, то Данте Аліг'єрі, Марсилій Падуанський, Нікколо Макіавеллі та ін. засуджували втручання церкви у компетенцію світської влади чи навіть вимагали підпорядкування першої останній.

Таким чином, історичний досвід свідчить, що поділ влад у тій чи іншій формі мав місце упродовж всього часу існування влади як такої, тож актуалізація теорії поділу влад у XVII-XVIII ст. пов'язана, насамперед, з боротьбою буржуазії проти абсолютизму і феодално-клерикальних порядків.

7. Той факт, що поділ влад існував задовго до епохи Просвітництва, Французької революції 1789–1799 рр. та становлення буржуазного суспільства (з притаманними йому ідеями свободи, рівності, демократії, прав людини, верховенства права тощо), зокрема, за часів античного рабовласництва та середньовічного кріпацтва, переконливо засвідчує, що поділ влад, як такий, жодною мірою не забезпечує суспільство від сваволі і тиранії, рабства і кріпацтва, інквізиції та гноблення, але, навпаки, може збільшувати кількість тиранів, унеможливлювати здійснення контролю та істотно ускладнювати притягнення свавільників до відповідальності внаслідок їх незалежності один від одного.

Крім того, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілку, в принципі, не забезпечує суспільство від ситуації, коли глава держави і парламентська більшість належать до однієї партії і, таким чином, можуть сконцентрувати у своїх руках усю повноту влади, сформувати під стать собі уряд і впливати на формування судової влади та вдатися до сваволі і тиранії.

Натомість, недовершеність поділу влад у країнах англо-американської правової сім'ї (наділення судової влади правотворчою функцією, збереження за членами уряду статусу членів парламенту, чи, як це було донедавна у Британії, наділення Палати лордів повноваженнями вищої апеляційної інстанції) не перетворює їх на деспотії.

8. Теорія поділу влад була піддана критиці ще задовго до формулювання класичних її положень у середині XVIII ст. у працях Ш.Л. де Монтеск'є. Так, зокрема, сучасник Громадянської війни в Англії середини XVII ст. Т. Гоббс резонно стверджував, що від держави залежать щастя, життя і добробут громадян, тому, для забезпечення миру, порядку та добробуту, Держава-Левіафан повинна мати необмежену силу та безмежну владу, тож, недостатність абсолютної влади держави є великим злом, влада має бути неподільною, оскільки існування кількох партій чи поділ влад таять у собі велику небезпеку для єдності держави; при цьому, навіть тиранія краща за анархію.

Ж. Боден тлумачив державний суверенітет, як «абсолютну і постійну владу держави», «велич», «найвищу владу розпоряджатися», яким притаманні такі якості, як: верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність і необмеженість влади.

Г.Ф. Шершеневич творчо розвинув ідеї Ж. Бодена про державний суверенітет і стверджував, що самостійність характеризує державну владу як незалежну, вищу, необмежену і неподільну, при цьому, усі ці якості є взаємопов'язаними і не можуть існувати одна без одної.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що теорія поділу влад суперечить ідеям державного суверенітету, оскільки, якщо влада є обмеженою і розділеною на кілька гілок, вона, таким чином, не може бути єдиною, верховною, абсолютною і постійною, що ставить під сумнів державний суверенітет, а разом із ним і громадянський мир, порядок та безпеку.

9. Історичний досвід цілком підтверджує вищевикладені побоювання. Достатньо згадати, що саме з протистояння різних гілок влади чи боротьби різних органів за владу розпочалися такі

смути, громадянські війни чи революції, як: Англійська буржуазна революція 1640–1649 рр. (чи Громадянська війна в Англії 1642–1651 рр.), Фронда 1648–1653 рр. у Франції, Французька революція 1789–1799 рр., Революції 1917 р. і Громадянська війна у Росії 1918–1922 рр. та ін.

Тож, поділ влади у державі може мати лише функціональний характер (поділ компетенції між різними органами єдиної державної влади), тоді як фактичний повний поділ влад (зокрема, в крайніх формах), насправді, підриває державний суверенітет, оскільки прямо суперечить його основним ознакам, що були окреслені Ж. Боденом (верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність, необмеженість влади) і Г.Ф. Шершеневичем (самостійність, незалежність, верховенство, необмеженість, неподільність влади).

Крім того, надмірний поділ влади, з одного боку, може істотно ускладнити систему органів влади та спричинити їх боротьбу між собою, що відкриває шлях для встановлення диктатури іншого органу (як це було у Франції у 1799–1804 рр., коли Перший консул Наполеон Бонапарт отримав диктаторські повноваження завдяки послабленню законодавчої влади внаслідок її поділу між 4 різними органами), а, з другого, – може суттєво ускладнити і паралізувати діяльність органів влади, знизити ефективність управління і призвести до нездатності держави виконувати свої функції.

10. Слід погодитися з позицією Г.Ф. Шершеневича, щодо того, що реальними факторами, які стримують сваволу є моральна свідомість і розсудливість владарюючих та можливість супротиву підвладних, а не т.зв. «правове самообмеження держави», оскільки саме держава є творцем законодавства, а, отже, може його довільно змінювати. При цьому, варто додати, що, теоретично, «правове обмеження держави» вбачається найбільш можливим у державах, що належать до англосаксонської, релігійної чи традиційної правової сім'ї, де головним джерелом права не є нормативно-правові акти, а, відтак, вищі органи державної влади відіграють відносно невелику роль у процесі нормотворення, а, отже, не можуть довільно змінювати норми права, які створюються та існують незалежно від них. У той же час, слід розуміти, що панування прецедентів, звичаїв чи релігійних текстів як джерел права навряд чи полегшить процес реалізації права...

11. Услід за Б. Констаном, слід констатувати, що кількість гілок влади у державі може бути значно більшою, ніж 3. Тож, наприклад, у сучасній Україні можна казати про існування, як мінімум, 9 гілок влади, до числа яких відносяться: 1) законодавча влада (Верховна Рада України); 2) виконавча влада (Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади); 3) судова влада судів загальної юрисдикції; 4) судова влада у сфері конституційної юстиції (Конституційний Суд України); 5) влада глави держави (Президент України); 6) контрольно-наглядова влада (прокуратура, КРУ, антикорупційні органи тощо); 7) муніципальна влада (органи місцевого самоврядування); 8) загальнодержавна влада народу, що реалізується у формі прямої демократії (загальнодержавні вибори, всеукраїнські референдуми); 9) локальна влада народу, що реалізується у формі прямої демократії (місцеві вибори і місцеві референдуми) тощо.

Зрозуміло, що у разі дво- чи багато палатного парламенту, законодавча влада, фактично, розділяється на 2 чи більше гілки. Так само, у разі складної форми державно-територіального устрою (регіоналістська держава, федерація, конфедерація, унія, імперія) можливе значне розширення системи гілок влади за рахунок гілок та органів влади загальнодержавного, регіонального і локального рівнів.

Крім того, враховуючи особливості відносин держави і церкви, типи і форми держави, історичні традиції і політичну систему, законодавство та інші фактори, кількість гілок влади у сучасній державі може бути значно більшою, ніж 3, що породжує потребу у переосмисленні класичних постулатів теорії поділу влад та основних засад механізму стримувань і противаг, а також є підставою для розширення і доповнення типології політичних режимів (за ознакою домінування певної гілки влади) тощо.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати дослідження системи органів влади та особливостей її розподілу як у сучасних державах, так і в історичній ретроспективі, а також визначення нових типів політичних режимів у разі панування інших, крім трьох класичних, гілок влади тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лисенков С.Л. Поділ влади / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. URL: https://leksika.com.ua/19350326/legal/podil_vladi (дата звернення: 25.07.2024).

2. Charles de Secondat, Baron de Montesquieu. *The Spirit of Laws* / Translated by Thomas Nugent. Kitchener: Batoche Books, 2001. 726 p.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Шемшученко Ю.С. Влада / *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.* Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А–Г. URL: <https://leksika.com.ua/10210328/legal/vlada> (дата звернення: 25.07.2024).
5. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. *Теорія держави і права: Елементарний курс*. Видання друге. Харків: Одиссей, 2008. 432 с.
6. *Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина*. Харків: Право, 2009. 256 с.
7. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей. *Полис (Политические исследования)*. 1993. № 2. С. 97–106.
8. *Источники права: Законы XII таблиц / Покровский И.А. История римского права*. М.: Летний сад, 1999. 376 с.
9. Moisés Naim. *Mafia States: Organized Crime Takes Office*. Foreign Affairs. 2012. May/June. Volume 91. Number 3. URL: <https://www.foreignaffairs.com/mafia-states> (date of reference: 29.07.2024).
10. Кухта Б. Режим політичний / *Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти*. Львів: Кальварія, 2003. С. 374–375.
11. Платон. *Держава / Платон. Збірник творів: у 4 т.* М.: Думка, 1994. Т. 3. С. 79–420.
12. Аристотель. *Політика / Аристотель. Збірник творів: 4 т.* М.: Думка, 1983. Т. 4. 580 с.
13. Арістотель. *Політика / Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк*. Видання 3-тє. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 240 с.
14. Marsilius of Padua. *The Defender of Peace* / edited by Annabel Brett. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
15. Локк Дж. *Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора*. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
16. Конституция Соединённых Штатов Америки (Пер. с англ. О.А. Жидкова) / *Соединённые Штаты Америки. Конституция и законодательные акты: перевод с английского / составитель В.И. Лафитский; под редакцией и со вступительной статьей О.А. Жидкова*. М.: Прогресс, Универс, 1993. С. 29–49.
17. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789 / Conseil constitutionnel. URL : <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення : 25.07.2024).
18. Федераліст. *Політичні есе О. Гамільтона, Дж. Медісона і Дж. Джея: переклад з англійської / За заг. ред., з передмовою М.М. Яковлєва, коментарі О.Л. Степанової*. М.: Прогрес-Літера, 1994. 592 с.
19. Процюк І.В. Поділ та єдність державної влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків: Право, 2007. Вип. 14. С. 70–76.
20. Шевчук С.В. Делегування державних повноважень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1996. 202 с.
21. Бостан Л.М., Бостан С.К. *Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник*. 2-ге видання, перероблене й доповнене. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
22. Музиченко П.П. *Історія держави і права України: навчальний посібник*. Київ: Знання, 2007. 471 с.
23. Гончаренко В.Д. Станово-представницька монархія / *Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.* Київ Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5 П–С. URL: https://leksika.com.ua/15540128/legal/stanovo-predstavnitska_monarhiya (дата звернення: 25.07.2024).
24. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад проф. І. Огієнка*. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2003. 1168 с.
25. Patrick Stephen Healy. «Two Swords, Doctrine of the» // *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* / edited by Robert E. Bjork. Oxford: Oxford University Press, 2010. URL:

- <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198662624.001.0001/acref-9780198662624-e-5802> (date of reference: 25.07.2024).
26. Кухта Б. Мечів двох доктрина / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 244.
 27. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
 28. Эпоха крестовых походов / Под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо. Смоленск: Русич, 2010. 576 с.
 29. Augustine of Hippo. The City of God against the Pagans. Translation by R.W. Dyson. New York: Cambridge University Press, 1998.
 30. Св. Тома Аквінський. Компендіум теології. Київ: Інститут Св. Томи Аквінського, 2011.
 31. The De Monarchia of Dante Alighieri / Edited with translation and notes by Aurelia Henry. Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company. The Riverside Press, Cambridge, 1904. 267 p.
 32. Macchiavelli, Niccolo. Il principe. Firenze, 1849.
 33. Порівняльне правознавство: підручник / С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабаш та ін.; за загальною редакцією О.В. Петришина. Харків: Право, 2012. 272 с.
 34. Конституционное право зарубежных стран / О.В. Афанасьева, Е.В. Колесников, Г.Н. Комкова, А.В. Малько; под общ. ред. д.ю.н., проф. А.В. Малько. М.: Норма, 2004. 320 с.
 35. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964.
 36. Кухта Б. Левіафан / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 218-219.
 37. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период). М.: Наука, 1989. 256 с.
 38. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
 39. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964. Т. 1. 583 с.
 40. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2006. 944 с.
 41. Bodin, Jean. Les six livres de la République. Un abrégé du texte de l'édition de Paris de 1583. Paris : Librairie générale française/Le Livre de poche, 1993. 607 p.
 42. Линецкий С.В. Боден // Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. Киев: А.С.К., 2006. С. 107.
 43. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Антология мировой политической мысли: в 5 т. М.: Мысль, 1999. Т. 2. С. 689-695.
 44. Крестовская Н.Н., Цвиркун А.Ф. История учений о государстве и праве: Курс лекций. Харьков: Одиссей, 2007. 376 с.
 45. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М.: Издание Бр. Башмаковых, Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерева и Ко, 1911.
 46. Constant de Rebecque, Benjamin. Cours de politique constitutionnelle. Paris: Didier, 1836.
 47. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. Львів: Новий Світ-2000, 2012. 480 с.